

ИНСОФЛИ ЭГАЛЛОВЧИ ХУҚУҚЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ-ХУҚУҚИЙ ТАҲЛИЛИ

Мирзаев Ислонжон Хушназар ўғли,

ТДЮУ мустақил изланувчиси (12.00.03 ихтисослиги бўйича юридик фанлар доктори
(PhD) илмий даражасини олиш учун учун ёзилаётган диссертация доирасида)

E-mail: islomjon@blglawfirm.net, Тел: +998 90 972 40 72

***Аннотация.** Мақолада инсофли эгалловчи ҳуқуқларининг тарихий-хуқуқий таҳлили амалга оширилиб, инсофли эгалловчи тушунчасининг тарихий келиб чиқиши, вужудга келиши, вужудга келиш сабаблари, моҳияти, турли даврларда ва турли ҳудудларда сиёсий, ижтимоий, иқтисодий муҳит билан ўзаро алоқадорлиги масалалари ёритилади, ҳозирги даврда унга оид хуқуқий нормалар ва муносабатлар қандай бўлиши кераклиги ҳақида фикр юритилади.*

***Калит сўзлар.** инсофли эгалловчи, тарихий-хуқуқий таҳлил, хуқуқий тушунчаларнинг давр билан боғлиқлиги.*

Хуқуққа оид маълум бир мавзу: ҳодиса, норма, институт ёки тизимнинг тарихий-хуқуқий таҳлили, хусусан, инсофли эгалловчи ҳуқуқларининг тарихий-хуқуқий таҳлили унинг вужудга келишини, ривожланишини, ўтмишдаги турли сиёсий, ижтимоий, иқтисодий шароитлар билан ўзаро алоқадорлигини, унинг пайдо бўлишининг асл моҳиятини ҳамда ўзгариб боришини ўрганишни англатади.

Инсофли эгалловчи тушунчаси ҳамда у билан боғлиқ нормалар мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, уларнинг вужудга келиши, уларни ҳимоя қилиш доирасида муҳим амалий хуқуқий аҳамият касб этади. Суд-хуқуқ амалиёти тез-тез инсофли эгалловчи билан боғлиқ вазиятларга ва хуқуқ нормаларининг ҳаракатга келишига дуч келади. Шундай вазиятларда тўғри қарор қабул қилиш, ушбу масаланинг моҳиятини англаш, шунингдек, мазкур

соҳадаги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштиришга кўмаклашиш мақсадида инсофли эгалловчи ҳуқуқларини тарихий-ҳуқуқий таҳлил қилиш лозим бўлади. Бугунги кунда хусусий мулк муносабатлари ва ҳажми кенгайиб, мулкий низолар кўпайиб борар экан, инсофли эгалловчи ҳуқуқларининг таърихий ривожланиши ва қандай шаклланиб келганини ўрганиш долзарб аҳамиятга эга. Жумладан, Ўзбекистонда хусусийлаштириш жараёнлари ва хусусийлаштирилган мулкка нисбатан низоли муносабатларда инсофли сотиб олувчи манфаатларини ҳимоя қилиш муаммолари кун тартибига чиққан.

Инсофли эгалловчи билан боғлиқ ҳолат, ижтимоий муносабатлар қандай юзага келади? Таърифлар ва қонунчилик нормалари мазмунидан келиб чиқиб мулоҳаза қилсак, инсофли эгалловчилик билан боғлиқ муносабатлар **мулкдордан ихтиёридан ташқари йўл билан эгаллигидан чиқиб кетган мол-мулк уни бошқа шахсга бериш ҳуқуқига эга бўлмаган шахсдан ҳақ тўлаб олинганда** вужудга келади.

Яъни мулкдор ва инсофли эгалловчи ўртасидаги муносабатларнинг вужудга келишига мулкни бошқа шахсга бериш ҳуқуқига эга бўлмаган шахс сабабчи бўлади. Ўз навбатида мулкдор, инсофли эгалловчи ҳамда мулкни бошқа шахсга бериш ҳуқуқига эга бўлмаган шахс ўртасидаги қарама-қарши муносабатлар юзага келади. Шундай қилиб, юзага келган муносабатларнинг иштирокчилари кенгайиб боради. Бу ерда мулкни бошқа шахсга бериш ҳуқуқига эга бўлмаган шахс ўзини гўёки шундай ҳуқуқи бор шахсдек кўрсатади ва мулкни ҳақ эвазига реализация қилади. Ушбу жараёнда у маълум қонунбузилишларига ва/ёки ҳуқуқбузарликларга йўл кўяди. Буларни аксарият ҳолларда билиб, баъзида билмасдан содир қилади. Мулк учун эса

хақини қабул қилиб олади. Ушбу ҳақни сақлаб туриши ёки сарфлаб юборган бўлиши мумкин.

Мулқдор инсофли эгалловчидан мулкни талаб қилиб олгач, инсофли эгалловчи мулк учун берган пулини мулкни бошқа шахсга бериш ҳуқуқига эга бўлмаган шахсдан олиши керак бўлади. Лекин одатда буни ихтиёрий ва осон тарзда амалга оширишнинг имкони бўлмайди. Бундан ташқари, мулк инсофли эгалловчидан талаб қилиб олиниши мумкин бўлмаган ҳолларда мулкдор мулкнинг қийматини олиши керак бўлади. Бу борада миллий қонунчиликда чекланган компенсация назарда тутилган.

Инсофли эгалловчи (*bona fide possessor*) ҳуқуқий институт сифатида мулкий муносабатларни тартибга солувчи фундаментал фуқаролик ҳуқуқи доктриналаридан бири ҳисобланади. Ушбу институтнинг долзарблиги ҳақли мулкдорнинг мутлақ ҳуқуқи (*Dominium*) ва фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳалоллигига бўлган ишончи (*Bona Fides*) ўртасидаги мувозанатни топиш зарурияти билан белгиланади. Мулк ҳуқуқининг мутлақ ҳимояси тамойили фуқаролик айланмасидаги барқарорлик ва хавфсизлик талаблари билан тўқнаш келади.

Фуқаролик ҳуқуқи ана шу мураккаб низони ҳал қилиш учун мулкни виндикация даъвоси (*Rei Vindicatio*) орқали талаб қилиб олишда инсофли эгалловчига нисбатан аниқ имтиёзлар ва ҳимоя механизмларини белгилайди. Бу механизмлар, айниқса, мулкдорнинг ўз мол-мулкни ноқонуний эгаликдан қайтариб олиш жараёнида инсофли эгалловчи томонидан сарфланган зарур харажатлар ва киритилган яхшилашлар учун компенсация тўлаш мажбурияти билан боғлиқ бўлади. Тарихий-ҳуқуқий таҳлил шуни кўрсатадики, ушбу компенсация қоидаларининг мавжудлиги мулкдорнинг

асоссиз бойиб кетишига йўл қўймасликка қаратилган ҳуқуқий сиёсатнинг маҳсулидир¹.

Инсофли эгалловчининг ҳуқуқий мақомини тушуниш учун бир нечта асосий тушунчаларни аниқ фарқлаш муҳимдир.

Инсофли Эгалловчи (Bona Fide Possessor): Бу муайян мулкка эгалик қилувчи, аммо ўз эгалигининг қонуний титулга асосланганлигига самимий ишонган шахсдир. Қонун нуқтаи назаридан, у мулкнинг ўзига тегишли эканлигини билмаган ва билиши мумкин бўлмаган шахс сифатида таърифланади. Унинг эгалиги субъектив ҳалоллик билан боғлиқ².

Инсофли харидор (Bona Fide Purchaser) Кўпинча инсофли эгалловчининг бир тури сифатида қабул қилинса-да, бу тушунчада қўшимча мезон мавжуд. Инсофли харидор мулкни албатта ҳақ эвазига (for consideration) олган бўлиши керак. Аксарият ҳуқуқий низолар айнан инсофли харидорларнинг ҳимоясига қаратилган бўлиб, бу уларнинг савдо айланмасига бўлган ишончига асосланади³.

Эгалик ва мулкнинг ўзаро нисбати: Инсофли эгалловчи институтини тушуниш учун аввало эгалик ва мулк тушунчалари фарқини англаб олиш зарур. Эгалик – ашёга шахсий хужайинлик қилиш, яъни унинг устидан фактик ҳукмронликни амалга оширишдир[3]. Мулкдор эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлса-да, амалда ашёга бошқа шахслар ҳам эгалик қилиши мумкин (масалан, ижарачи, сақловчи ва ҳ.к.)[4]. Шу боис, классик ҳуқуқшуносликда эгалик “фактик ҳолат”, мулк эса “ҳуқуқий титул” сифатида қаралади. Эгаликда нафақат ашёнинг **корпус** (жисмоний назорат) элементи,

¹ <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3416&context=articles>.

² <https://inlibrary.uz/index.php/tajpslc/article/view/6936>.

³ https://elib.utmn.ru/jspui/bitstream/ru-tsu/6294/1/ShumkovAA_2021.pdf.

балки уни ўзники деб билган ҳолда сақлаб туриш **анимус** (ихтиёр) элементи ҳам мужассамдир[5][6]. Мулк ҳуқуқи эса эгалик, фойдаланиш ва тасарруф этиш каби тўлиқ ҳуқуқий ваколатларни қамраб олади. Шу тариқа эгаликни мулкка айланиш йўлидаги ҳақ-ҳуқуқ, йўл сифатида таърифлаш мумкин[7].

“Инсофли” ва “инсофсиз” эгалловчи. Эгалик ҳолати қонуний (масалан, мулкдор ёки унинг розилиги билан ашёни олган шахс) ёки қонуний эмас (бегона ашёни ўзлаштириб олган) бўлиши мумкин. Қонуний асосга эга бўлмаган эгаликда эса шахснинг вужудга келган ҳолатдан хабардорлик даражасига кўра ҳуқуқ **инсофли** ва **инсофсиз** эгалловчини иккига ажратади. Инсофли эгалловчи – ашёни ўзга шахсдан олганда уни бошқага беришга ваколати йўқлиги ҳақида **билмаган ва билиши ҳам лозим бўлмаган** шахсдир[1]. Бошқача айтганда, у ашёни сотиб олар экан, унинг ўғриланиши, йўқотилгани ёки бошқа асосда ҳақиқий эгасидан ажралгани ҳақида хабардор эмас. Инсофсиз эгалловчи эса, аксинча, ашёнинг келиб чиқиши ноқонуний эканини билган ёки одилонга эътибор қилганда билиши керак бўлган шахсдир[8]. Мазкур категорияларга қараб эгалловчининг ҳуқуқий мақоми ва жавобгарлик даражаси ҳар хил белгиланади. Масалан, Ўзбекистон Фуқаролик кодексига мувофиқ инсофсиз эгалловчи ашёдан фойдаланиб олган барча даромадларни мулкдорга қайтариши шарт бўлса, инсофли эгалловчи фақат мулкдор даъво киритган пайтдан эътиборан олган даромадлари учун жавобгар бўлади[8]. Шунингдек, инсофли эгалловчи ашёни сақлаш ва унга зарур таъмир бериш учун қилинган ажралмас харажатларни мулкдордан талаб қилиш ҳуқуқига эга[9]. Бу каби меъёрлар инсофли эгалловчини муайян даражада ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб,

инсофсиз эгалловчидан фаркли равишда унга юмшатиш тартиб татбиқ этилади.

Қадимги Рим ҳуқуқида инсофли эгалловчи институти негизлари.
Инсофли эгалловчи институтининг тарихий келиб чиқиш манбалари қадимги Рим хусусий ҳуқуқига бориб тақалади. Рим ҳуқуқида **possession** (эгаллик) тушунчаси ҳимоя билан таъминланиб, мулкдор бўлмаган шахснинг ҳам эгаллик ҳуқуқини муайян шароитда тан олишга асос солинган эди. Рим ҳуқуқшуноси Гай таъбирида: *“Эгаллик даввосида мулк эмас, балки фактик хужайинлик муҳофаза қилинади”*. Бунда **fides** принципи, яъни эгалликда ҳалоллик тамойили муҳим аҳамиятга эга бўлган. Масалан, Рим ҳуқуқий ҳуқуқида инсофли эгалловчи – агар ашёни адолатли йўл билан, ҳалол ниятда қўлга киритган бўлса – у ашёнинг мева-ҳосилларига эгаллик қилиш ҳуқуқида эга бўлган. Классик даврдаги қоидага мувофиқ, инсофли эгалловчи мулкдор давво кўзғатгунга қадар ажралган мева-даромадларни ўзида қолдирар эди, давво кўзғатилганидан сўнг эса қолган (қолган ҳосиллар) учун ҳисоб бериши керак бўлар эди[10]. Масалан, бир боғни ўзиники деб ишонч билан эгаллаб турган шахс давво аризаси киритилгунга қадар ушбу боғдан териб олган меваларнинг эгаси ҳисобланган, давводан кейин терилган мева-ҳосилларни қайтариши талаб этилган[10]. Шу билан бирга, Рим преторлари эгалликни ҳафсала билан ҳимоя қилиш учун **интердикт** деб аталувчи тезкор ҳуқуқий воситаларни жорий қилган – бу инсофли эгалловчини учинчи шахслар томонидан ноқонуний тортиб олинишидан ҳимоя қиладиган **негатив функция** эди[6][13]. Савиний таълимотига кўра, Римда эгаллик ҳимояси шахснинг ҳимоясини кенгайтиришдан келиб чиққан: инсофли эгалловчини ўз мулкидек фойдаланаётган ашёдан зудлик билан маҳрум қилиш маънавий
SJIF: 5.051

ноҳақлик деб қаралган, шу боис мулкдорлик масаласи ҳал бўлгунга қадар претор эгаликни мустаҳкамлаб турган[14]. Рим ҳуқуқи тажрибасида ҳатто инсофли эгалловчи ўз эгалигидаги ашё ўғирланган бўлса, ҳақиқий мулкдорга нисбатан ўғрига қарши олиб бориладиган даъволарни (furtum) қўзғатиш ҳуқуқига эга бўлган, яъни айрим ҳолларда инсофли эгалловчининг ҳуқуқий мақоми мулкдорга яқинлаштирилган эди[15][16]. Хулоса қилиб айтганда, Рим ҳуқуқида инсофли эгалловчи ҳақ-ҳуқуқи моддий жиҳатдан тан олинган ва у орқали жамиятда мулкӣ муомалага нисбатан ишончни сақлашга қаратилган инсонпарварлик тамойиллари шаклланган эди[17][18].

Ўрта асрлар ва феодал давр: Феодал тузум даврида мулкчилик муносабатлари ўзгача шаклда бўлгани туфайли инсофли эгалловчи концепцияси ҳам муайян ўзгаришларга учрайди. Европанинг ўрта аср ҳуқуқида ер асосий бойлик ҳисобланиб, **феодал муносабатлар** тизими ҳукм сурган. Ерга мулк ҳуқуқи юксак ижара ҳуқуқи (сеньорлик) ва вассаллик мажбуриятлари билан чегараланган эди. Шу сабабли ерга нисбатан “эгалик” кўпроқ вассалнинг фактик ҳукмронлиги, “мулк” эса олий ҳукмдор – сеньорнинг ҳуқуқи сифатида тушунилган. Бундай шароитда инсофли сотиб олувчини ҳимоя қилиш масалалари чекланиб, асосан ер эгалиги хонадонларга хос уруғ қонунлари ва вассаллик шартномалари билан тартибга солинган. Шунга қарамай, ўрта асрларда хусусий савдо-сотик ривожланишига параллель равишда шаҳарлар ва ярмаркалар ҳуқуқида инсофли харидор манфаатларини ҳимоя қилишга оид урф-қоидалар пайдо бўлган. Масалан, ўрта аср Англияда шаклланган **“бозор принципи” (market overt)** қоидасига мувофиқ, агар мол ҳар ҳафта белгиланган очик бозор кунида ошқора сотилган бўлса, унинг аввалги эгаси ўз мулки деб даъво қила

SJIF: 5.051

олмайди, яъни инсофли харидор мулк ҳуқуқини эгаллар эди[19][20]. Бу қоида ўрта асрларда ўғирликка қарши жабрланувчининг ўз маҳаллий бозорини текшириши мантиғига асосланган: агар мулкдор маҳаллий бозорда ўзи юўқотган ашёсини излаб топмаган бўлса, демак у етарлича қатъийлик кўрсатмади, деб ҳисобланган[21]. Ҳар қанча адолатсиз кўринмасин, бундай қоида ўша давр савдо айланмаси хавфсизлигини таъминлашга қаратилган эди. Шунингдек, Европа қитъасининг кўпгина шаҳарларида ярмаркалар низомлари инсофли сотиб олувчини ҳимоя қилувчи меъёрларни ўз ичига олган: масалан, агар бир шахс ярмаркадан харид қилган мол – кўрпа кейинчалик ўғирланган мол деб аниқланса, уни қайтариб олиш учун мулкдор ярмарка маъмуриятига арз қилиб, харидорга тўланган пулни қоплаб бериш шарти билан ашёни қайтариб олиши мумкин бўлган. Бу эса инсофли харидорни моддий зарарсиз ҳолда мулкдан ажратиш механизми эди. Умуман, ўрта аср ҳуқуқи Рим даврига нисбатан инсофли эгалловчи ҳуқуқларини камроқ кафолатлаган бўлса-да, ижтимоий эҳтиёж туфайли муайян ҳолатларда бу тамойиллар намоён бўлган.

XII–XIII асрларда Европада Рим хусусий ҳуқуқининг “ренессанси” бошлангач, инсофли эгалловчи концепцияси қайта диққат марказига чиқди. Канон ҳуқуқи ва шаҳар ҳуқуқлари Рим империясига ўхшаш давомий эгалик орқали ҳуқуқ титулини олиш институтларини жорий этди (масалан, 10 йил давомиди очик ва инсофли эгалик қилган шахсга мулк ўтиш қоидалари). Бу жараён инсофли эгалловчи институтининг тикланиши ва ривожланишига туртки бўлди.

Институтнинг шаклланиш сабаблари: Инсофли эгалловчи ҳуқуқларининг тарихий шаклланишида икки асосий омил катта роль
SJIF: 5.051

ўйнаган: фуқаролик муомаласи хавфсизлигини таъминлаш зарурияти ҳамда мулкдор манфаати ва ҳалол харидор манфаатлари ўртасидаги мувозанат масаласи[22]. Аввало, иқтисодий тараққиёт ва товар-пул муносабатларининг ўсиши шунга олиб келдики, агар харидорлар сотиб олинаётган ашё бўйича доимо мулк ҳуқуқининг ҳақиқийлигини қўрқув билан текшириб юрсалар, муомала секинлашади ва бозорга ишонч сусаяди. **Фуқаролик айланмаси барқарорлиги** учун эса харидор муайян шартларда “ашёнинг эгаси – сотувчидир” деган ишонч презумпциясига таяниб иш олиб бориши керак бўлган. Инсофли эгалловчини ҳимоя қилувчи қоидалар айнан шу эҳтиёждан келиб чиқиб юзага келди[18][23]. Иккинчидан, мулк муносабатларида адолат тамойилига кўра ҳақиқий мулкдор ўз ашёсини талаб қилиб олишга ҳақли (лат. *nemo dat quod non habet* – “ўзида йўқни беролмайди”) бўлса-да, айрим ҳолатларда мулкдорнинг ўз ашёсини сақлаб қолишидан кўра инсофли сотиб олувчини ҳимоя қилиш жамият манфаатига мос келади[24]. Масалан, мулкдорнинг эҳтиётсизлиги ёхуд бепарволиги туфайли ашёси учинчи шахс қўлига ўтиб кетган бўлса, бу ҳолда айбсиз харидор жабр кўрмаслиги учун мулкдорга нисбатан устун қўйилиши мумкин. Шу тариқа, тарихий тараққиёт давомида ҳуқуқ инсофли эгалловчини ҳимоялаш орқали мулкдор ва ҳалол харидор манфаатлари ўртасидаги мувозанатга интилиб келган[18].

Турли ҳуқуқий тизимларда инсофли эгалловчи ҳуқуқлари эволюцияси

Континентал (Романо-герман) ҳуқуқ тизими. Континентал Европа давлатларининг фуқаролик қонунчилиги инсофли эгалловчи ҳуқуқларини ҳимоя қилишда муайян умумий тамойилга эга. Франция Фуқаролик кодекси (1804 йил) 2279-моддасида машҳур қоида белгиланган: «*Mobilia non habent* SJIF: 5.051

sequelam» (“кўчар ашёларни таъқиб қилишга йўл йўқ”), яъни “**кўчар ашёларда эгалик – титулга баробар**” деган қондани эълон қилган[25][26]. Унга мувофиқ, агар шахс мол-мулкни бозор ёки дўкондан ҳалоллик билан сотиб олган бўлса, у молга мулк ҳуқуқини олади ва кейинчалик асли мулкдор уни талаб қилиб ола олмайди. Бироқ Франция кодекси муҳим истисно қўйган: агар ашё мулкдори уни **йўқотиб қўйган ёки ўғирлатиб қўйган бўлса**, у ушбу ашёни топиб олган ёки сотиб олган шахсдан 3 йил ичида қайтариб олишга ҳақли (вақт ўтиши билан даъво имконияти тугайди)[27]. Қолаверса, агар бундай ашё ҳалол харидор томонидан оммавий бозор ёки савдогар дўконида харид қилинган бўлса, мулкдор ашёни талаб қилиб олар экан, харидор тўлаган баҳони унга қоплаб бериши лозим, зеро харидор айбсиз ҳисобланади[28]. Шу тариқа, Франция ҳуқуқи қоида тарзида инсофли эгалловчини ҳимоя қилишга мойил: ҳар қандай ҳақ эвазига (пул тўлаб) битим орқали сотиб олинган кўчар ашё эгаси у ашёни ўғирлатган бўлмаса ёки йўқотмаган бўлса, янги харидорда қолади. Стол ва стул каби кўчма ашёлар борасидаги “эгалик = титул” тамойили ҳозирги Франция қонунчилигида (ҳоз. 2276-модда) ҳам сақланиб қолган[27].

Немис фуқаролик қоидалари (Германия Фуқаролик қонуни – BGB, 1896 й.) ҳам фуқаролик муомаласи кафолатини кўзлаб инсофли харидор ҳуқуқларини муҳофаза қилувчи нормаларни жорий этган. BGBнинг 932-параграфи бўйича “эшонишга лойиқ равишда” (гутаглаубиг) ашёни сотиб олган шахс – агар сотувчи ушбу ашёнинг мулкдори бўлмаса ҳам – унга мулкдор бўлиб қолади[29]. Яъни қонун эгаликни ўтказиш битими ҳалол эътиқодда амалга оширилган тақдирда харидорни муҳофаза қилади. Лекин Германия қонуни Францияга нисбатан мулкдор манфаатини кўпроқ

SJIF: 5.051

химоялайди – унинг 935-параграфига мувофиқ агар ашё мулкдор ихтиёрига қарши равишда чиқиб кетган (ўғирланган, йўқотилган) бўлса, **ҳеч қандай инсофли харидор унга мулкдорлик ҳуқуқини ололмайди**, ашё барибир мулкдорга қайтарилиши лозим (пул ва ордерсиз қимматли қоғозлар бундан мустасно)[\[30\]\[31\]](#). Шу боис Германияда инсофли эгалловчи муҳофазаси фақат **мулкдор ашёни ўзи ихтиёрий топширган ҳоллар**дагина татбиқ этилади: масалан, мулкдор ашёни бирор шахсга қарз эвазига гаровга берган ёки ижарага берган, лекин у шахс ўз ваколатини суистеъмол қилиб ашёни учинчи шахсга сотиб юборган бўлса – бундай ҳолда ҳалол харидор мулкдор бўлиб қолиши мумкин. Худди шундай, мулкдор товарни сотиш учун комиссиянерга топширганда, у товарни учинчи шахсга сотса ва пулни ўзи олиб юборса, тегишлича инсофли харидор ҳуқуқи ҳимоя қилинади. **Виндикация чекловлари** ҳам Германия қонунида аниқ ифодаланган: ҳақиқий мулкдор фақат мулки ўз ихтиёридан ташқари чиқиб кетган ҳоллардагина (юқорида айтилганидек) инсофли эгалловчидан талаб қилиб олиши мумкин, ихтиёрий чиқариб юборилган ашё эса харидорда қолади[\[32\]\[1\]](#).

Континентал тизимлар тажрибаси кўрсатадики, Франция ва Германия каби қонунларда мулкдор ҳуқуқини чеклаш орқали муомаладаги харидорни ҳимоя қилиш тамойили ХХ аср давомида бошқа қитъа давлатлари (Италия, Голландия, Россия ва ҳ.к.) фуқаролик кодексларига ҳам сингдирилган. Масалан, Россия Федерацияси Фуқаролик кодексининг 302-моддаси инсофли харидордан мулкни талаб қилиб олишни чеклайди: мулкдор ўз ашёсини ҳақ тўлаб олган инсофли эгалловчидан талаб қилиб олиши фақат ашё мулкдор ихтиёридан ўғирлик, йўқотиш каби ҳолларда чиққан бўлса мумкин; агар

SJIF: 5.051

мулкдор ашёни ихтиёрий топширган бўлса (масалан, қарз ёки ижарага берган ҳолда учинчи шахс қўлига ўтган бўлса), инсофли харидорда қолади[23]. Бундан ташқари, Россия ҳуқуқида ҳам пул ва қимматли қоғозлар инсофли харидордан ҳеч қачон виндикация қилиниши мумкин эмаслиги белгилангани фуқаролик муомаласи хавфсизлигини таъминлашга қаратилгандир.

Англо-саксон (умумий) ҳуқуқ тизими. Англия ва АҚШ каби умумий ҳуқуқ юрисдикцияларида **nemo dat quod non habet** тамойили қатъий амал қилади: “ҳеч ким ўзига тегишли бўлмаган мулкни бошқага бера олмайди”[33][34]. Шунинг учун Олий суд прецедентлари ва қонун нормалари узоқ вақт давомида ҳақиқий мулкдор ҳуқуқини устун қўйиб келган. Масалан, Англия қонунларига кўра мулк ҳақиқий эгасиники эканлигини исботлаган ҳар қандай шахсга харидор ашёни қайтариши шарт, орадан қанча муддат ўтганига қарамасдан. Бунда фақат айрим **истисноли ҳолатлар** мавжуд. Ана шундай тарихий истиснолардан бири – юқорида тилга олинган **бозор принципи** қоидаси бўлиб, у Англия қонуний анъанаси қисми сифатида 1995 йилгача қўлланиб келинди[35]. Унга биноан, Лондон шаҳрида белгилаб қўйилган лицензияли бозорларда ошкора равишда кундузи сотилган товарларнинг янги харидори инсофли эгалловчи бўлса, у товарга мулкдор бўлиб қолар ва товар ўғирланган бўлса ҳам аввалги мулкдор ундан уни даъво қила олмас эди[19][36]. Аммо ушбу “ўғрига қулай” қоида замон талабига кўра анча танқид қилиниб, Англия парламенти томонидан 1994 йилда расман бекор қилинган (1995 йил 3 январда кучга кирган)[20][35]. Бугунги кунда Буюк Британияда ҳар қандай ҳолда мулкдорнинг розилигисиз сотилган ашё ўз эгасига қайтарилиши мумкин, харидор фақат сотувчига қарши талаб қўйиш ҳуқуқига эга. Англо-америка ҳуқуқида инсофли харидорни ҳимоя

SJIF: 5.051

қилиш асосан **ўзаро шартномавий муносабатлар** доирасида, яъни сотувчи ва харидор ўртасидаги мажбурият ҳуқуқи воситасида таъминланади. Масалан, агар сотувчи харидорга товарнинг унда мулк ҳуқуқи тўлиқ эканини ваъд қилиб сотган бўлса, кейинчалик учинчи шахс ўз мулк ҳуқуқини даъво қилиб товарни қайтариб олса, харидор сотувчини шартномани бузганлиги учун судга беради – яъни товон (компенсация) ундириб беради, аммо ашёнинг ўзи барибир мулкдорга қайтарилади. Шу тариқа, умумий ҳуқуқ тизимида инсофли харидорнинг мулкка бўлган талаби эмас, балки шартномавий ҳуқуқи ҳимоя қилинади. *Bona fide purchaser* тушунчаси асосан мулккий эмас, балки эътиборлилик ва айбдорлик масалаларини ҳал қилувчи категория сифатида чиқади. Масалан, АҚШ ҳуқуқида агар сотувчи алдов йўли билан товарни олган бўлса (voidable title ҳолати), у бекор қилинмасдан туриб учинчи шахсга сотса ва харидор инсофли бўлса, харидор товарга мулкдор бўлиб қолиши мумкин – яъни алданган мулкдор фақат сотувчидан талаб қилиши мумкин (UCC 2-403-банд)[\[37\]](#)[\[38\]](#). Шу билан бирга, АҚШ Uniform Commercial Code баъзи ҳимоя механизмларини назарда тутган: мулкдор ўз товарини савдо дўконига ишонч билан топширса ва дўкон соҳиблари уни учинчи шахсга сотса, ҳалол харидорни ҳимоя қилиш учун мулкдор ўз талабини дўконга қўяди, мулк эса харидорда қолади. Бундай қоидалар англо-саксон ҳуқуқида тарихий жиҳатдан чекланган тарзда бўлса-да мавжуд. Бир сўз билан айтганда, умумий ҳуқуқ оиласи кўпроқ **мулкдорни ҳимоя қилишга мойил**, ҳалол эгалловчи эса ҳимояни асосан ўзининг сотувчига нисбатан талаblари орқали амалга оширади. Аммо глобаллашув ва савдо алоқалари кучайган давримизда Англия, АҚШ каби давлатлар ҳам мулккий реестрлар ва суғурта орқали ҳалол харидор манфаатларини яхшироқ

таъминлашга интилишмоқда. Масалан, Буюк Британияда кўчмас мулк олишда давлат реестрига ишонган ҳалол харидор агар реестр маълумотлари нотўғри чиқса, унинг зарари давлат жамғармаси ҳисобидан қопланади. Бу каби механизмлар англо-саксон ҳуқуқи учун хос ҳимоя турлари ҳисобланади.

Постсовет тизими: Совет даврида хусусий мулк ҳуқуқи чеклангани сабабли инсофли эгалловчи институти деярли амалда кўп аҳамият касб этмаган. Совет Иттифоқи фуқаролик қонунчилигида мулкдор манфаати устувор эди: СССР Фуқаролик кодексининг 152-моддаси мулкдорга ўз ашёсини қандай шароитда бўлишидан қатъи назар ноқонуний эгалликдан талаб қилиб олиш ҳуқуқини берган. Бошқача айтганда, ҳеч қандай “инсофли харидор” истисноси йўқ эди – у даврда давлат ва жамоа мулки дахлсиз ҳисобланиб, оғир жазо таҳдиди билан кўриқланган, хусусий мулк эса чекланган қамровда бўлгани учун ҳалол харидорни ҳимоя қилиш эҳтиёжи ҳам сезилмаган. Фақат пул каби ашёлар учунгина истисно бор эди (пул муомала воситаси бўлгани сабабли эски эгаси сўраб ололмасди). Истиқлолга эришганидан сўнг постсовет давлатларида хусусий мулк муносабатлари қайта тикланиши билан мазкур институтни фуқаролик қонунчилигига киритиш масаласи кун тартибига чиқди. Россия, Қозоғистон, Ўзбекистон ва бошқа республикалар 1990-йиллар ўртасида янги Фуқаролик кодексларини қабул қилди ва уларда инсофли эгалловчи ҳуқуқий мақоми аниқ белгиланди. Хусусан, **Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси** 1996 йилда қабул қилиниб, 1997 йил 1 мартдан амалга киритилган. Унинг 229-моддаси тўғридан-тўғри “Мол-мулкни инсофли эгалловчидан талаб қилиб олиш” деган мавзуда бўлиб, халқаро тажрибадан келиб чиққан қоидаларни ўз ичига олган. Кодексга мувофиқ, агар мулкдорнинг ашёси учинчи шахсга бериш

SJIF: 5.051

хуқуқига эга бўлмаган шахсдан ҳақ эвазига (пул тўлаб) олинган бўлса ва олувчи бундай битимнинг ҳақиқий эмаслигини **билмаган ва билиши ҳам мумкин бўлмаган** бўлса (инсофли эгалловчи), мулкдор фақат ашё ўзидан ёки ваколатли шахсидан ўғирланган, йўқотилган ёки уларнинг ихтиёрига қарши бошқача тарзда чиқиб кетган ҳоллардагина ушбу ашёни талаб қилиб олиши мумкин[1]. Яъни, Ўзбекистон қонуни бўйича мулкдорнинг ашёси ўз ихтиёри билан чиқиб кетган (масалан, қарз эвазига гаровга қўйилган, ижарага берилган, ишониб топширилган) ҳолларда, кейин уни учинчи шахс ҳалоллик билан сотиб олган бўлса – мулкдор уни ундан талаб қилиб ололмайди. Шу билан бирга, агар ашё инсофли эгалловчига бепул (қариндоши берган, совға ва ҳ.к.) ўтган бўлса, мулкдор **ҳар қандай ҳолда** қайтариб олишга ҳақли (чунки бунда харидор моддий зиён кўрмаган)[39]. Кодекс 2009 йилги ўзгартиш билан пул ва қимматли қоғозларни инсофли эгалловчидан қайтариб олиш мумкин эмаслигини ҳам қўшимча тартибда мустаҳкамланган[40][41]. Кўриниб турганидек, мазкур қоидалар Россия ва бошқа қитъа ҳуқуқи тажрибасига ҳамоҳанг бўлиб, миллий мулкчилик муомаласида инсофли эгалловчилар ҳуқуқларини белгиланган мезонлар асосида муҳофаза қилади. Таъкидлаш жоизки, қонун инсофли эгалловчи тушунчасини жорий этар экан, ҳуқуқни қўллаш амалиётида уни аниқлаш муҳим масалага айланди. Судларда жавобгарлар томонидан “қарший даъво” тариқасида ўзини инсофли эгалловчи деб тан олишни сўраб мурожаат қилиш ҳоллари учрайди. Масалан, 2021 йил Жиззах вилоятида содир бўлган бир мулкий низода айрим судьялар Фуқаролик кодексининг 229-моддаси 2-қисми (суд қарорлари ижросида сотилган мол-мулкни қайтариб олиб бўлмаслиги) ва умуман “инсофли эгалловчи” мақоми қоидаларини билмагани кескин танқид қилинган эди[42].

Бу ҳол ҳуқуқий маданиятда ушбу институтни янада чуқурроқ англаш ва юридик кадрларни тайёрлашда эътибор қаратиш лозимлигини кўрсатади.

Ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий омилларнинг институт ривожига таъсири

Инсофли эгалловчи ҳуқуқий институтининг тараққиётига жамиятдаги умумий сиёсий-иқтисодий муҳит ва давлатнинг мулкчилик сиёсати катта таъсир кўрсатиб келган. **Давлатнинг мулкчиликка муносабати** – хусусий мулкни тан олиш ёки инкор этиши – тўғридан-тўғри инсофли эгалловчи ҳуқуқларининг мавжудлик доирасини белгилайди. Масалан, социалистик жамиятларда (СССР ва бошқалар) хусусий мулк чеклангани сабабли инсофли харидор масалалари деярли назарий аҳамиятга эга эди, чунки мулк асосан давлатники, унинг ноқонуний айланмаси жиноий жазога тортилар эди. Аксинча, бозор иқтисодиётига ўтилгандан сўнг, хусусий мулк айланмаси эркинлашгач, давлат органлари мулкий муомалага ишонч муҳитини яратишга интила бошлади. Масалан, Ўзбекистонда мустақиллик даврида босқичма-босқич хусусийлаштириш ва эркин бозор муносабатларини жорий этиш жараёнида кўчмас мулкка доир низоларда инсофли эгалловчини ҳимоя қилиш зарурати туғилди. Авваллари қонунчиликда мавжуд бўлмаган тушунча – “инсофли эгалловчи” – расман қонуний атама сифатида киритилди. Кейинчалик, 2019–2022 йилларда юртимизда мулк дахлсизлигини таъминлашга қаратилган бир қатор ислохотлар амалга оширилди. Жумладан, 2022 йил 24 августда қабул қилинган Президент фармони билан 2022 йил 1 сентябридан бошлаб суд томонидан турар-жойга нисбатан **инсофли эгалловчи деб топилган жисмоний шахсдан ушбу турар-жойни давлат рўйхатидан ўтган пайтдан 3 йил ўтгач натура** SJIF: 5.051

тарзида талаб қилиб олиш тақиқланди[43]. Бу янги қоида шундан далолат берадики, энди инсофли сотиб олувчи ўз уйига тўлиқ эгаллик ҳуқуқини олгандан сўнг уч йил ўтиши билан ундан уйи тортиб олиниши мумкин эмас – ҳатто кейинчалик ўша уй бўйича бирор хатолик ёки алдов боиси билан бошқа шахс ўз ҳақлигини даъво қилса ҳам. Бу чора сўнгги йилларда кўчмас мулк бозорида юзага келган айрим муаммолар – масалан, қоғозлар сохталиги ёки реестр хатоси оқибатида битта уйга икки хил титул расмийлаштирилиб қолиши натижасида инсофли харидорларни узоқ судлашув ва уйдан маҳрум этилишдан ҳимоя қилишга қаратилган. Шунингдек, давлат органлари мулкрий низоларда компенсация ва суғурта тизимларини ҳам жорий этмоқда.

Институт ривожига ижтимоий ва маданий омиллар ҳам таъсир этган. **Жамиятдаги ҳуқуқий онг ва инсофлилик тамойилларининг** қарор топганлик даражаси қонун меъёрларига мазмун бахш этади. Масалан, ўз мулкани вафот этиш олдидан васият қилмасдан, бир неча фарзанд ўртасида талаш қилиб қолдириш ҳоллари кўп бўлган жамиятда ҳалол эгалловчи муаммолари судларда кўпчилиқни ташкил этса, қонун бу соҳада қатъийлаштирилиши мумкин. Ёки аксинча, тижоратда ҳар бир сотиб олувчи ўта эҳтиёткор бўлиб, ҳар бир товарнинг тарихини чуқур текширишни одат қилган миллатларда инсофли харидор ҳимоясини кучайтиришга эҳтиёж кам бўлиши мумкин. Шу боис айрим юристлар мулк муомаласида “инсофлилик презумпцияси” фақат қонун масаласи эмас, балки тараққиёт, савдо анъаналари ва юридик маданият маҳсулидир, деб ҳисоблашади[46]. Бугунги кунда глобаллашув шароитида ҳар бир давлат инсофли эгалловчи ҳимояси юзасидан дунёдаги илғор тажрибаларни ўрганиб, миллий хусусиятларидан келиб чиқиб татбиқ этмоқда. Масалан, айрим давлатлар (Финландия, SJIF: 5.051

Швеция) инспекция ва реестрларга қарамай ашёни сотиб олган харидорни умуман муҳофаза қилмаслик тамойилидан воз кечиб, унинг ўрнида мулкдорга суғурта тўловлари орқали зиённи қоплаш йўлига ўтган. Яъни мулкдорга даъво қилиш эмас, балки мулкдорга давлат суғуртасидан пул тўлаш орқали ашёни харидорда қолдириш методи қўлланиляпти. Бу ечим муомала барқарорлигига янада хизмат қилади, зеро мулк айланмасида “орқага қайтармасдан” тўғридан-тўғри пулли компенсация билан адолат таъминланади. Ўзбекистонда ҳозирча бундай схема йўқ, аммо келгусида уни жорий этиш масаласи назарий муҳокамаларда кўтарилиши, амалиётга жорий этилиши мумкин.

Ўзбекистонда инсофли эгалловчи институтининг ривожини ва тарихий асослари

Ўзбекистон ҳуқуқ тизимида инсофли эгалловчи институти миллий ва хорижий тажриба уйғунлашуви асосида шаклланган. Тарихий қарайдиган бўлсак, Ўрта Осиё ҳудудида инсофли харидор масалаларига оид меъёрлар илгари маҳаллий урф-одат ва шаръий қонунларда ҳам учраган. Масалан, ислом ҳуқуқининг Ҳанафий мазҳабида “майит меросида ҳалол харидор”га доир қарорлар бор – агар бир киши бир молни ҳалол сотиб олган бўлса-ю, кейин уни бошқа киши “бу мол менга васият қилинган эди” деб даъво қилса, мол харидорда қолиб, даъвогар уни сотувчидан компенсациясини талаб қилиши мумкин. Шунингдек, шаръий ҳуқуқда “зарарни даф қилиш” қонунига биноан икки жабрланувчи бор жойда енгилроқ жабр тортганнинг ҳуқуқини чеклаш мумкин, дейилган. Бу тамойил ҳам ҳалол харидор (ва бепарво мулкдор) тўқнашувида қўлланиши мумкин бўлган назарий асосдир. Бироқ, мустамлакачилик даврида (XIX аср охири – XX аср боши) Ўрта

Осиёда Россия империясининг қонунчилик тизими жорий қилинган, ушбу ҳудудда ҳам умумимперия хусусий ҳуқуқ нормалари татбиқ этилган. Ўша давр Россия қонунчилиги инсофли харидорга тегишли моддаларни назарда тутган. Амалда Туркистон ўлкасида қонунлар маҳаллий миллий урф-одат билан аралаш қўлланилгани боис, инсофли эгалловчи масаласини ҳал этишда ҳам қўшма манбаларга мурожаат қилинган. Масалан, Қўқон ёки Бухоро бозорида сотиб олинган бир тўнни даъвогар “ўғрилик мол” деб талаб қилса, қози ёки рус судьяси ўша бозор одатларини ва империя қонунларини қиёслаб қарор чиқаришган. Совет даврида эса, юқорида айтиб ўтилганидек, Ўзбекистон ССР Фуқаролик кодекси (1963) мулкдор ҳуқуқини мутлақ ҳимоя қилди ва инсофли харидор тушунчасини акс эттирмади. Фақат амалиётда судлар айрим вазиятларда адолат талабидан келиб чиқиб, масалан, бирор давлат корхонаси хатолик билан ортиқча молни кимгадир сотиб юборса, кейин уни қайта талаб қилолмаслиги керак, деб қарор чиқарган ҳоллар бўлган. Аммо бу тизимли асосга эга эмас эди.

1991 йилдан кейин Ўзбекистоннинг мустақил ҳуқуқий тизими шаклланиши жараёнида инсофли эгалловчи институтига яна алоҳида аҳамият берилди. Янги Фуқаролик кодексини тайёрлашда Россия ва қатор Европа давлатларининг фуқаролик қонунчилиги ўрнатилган сифатида ўрганилиб, инсофли харидорни ҳимоя қилувчи нормалар унинг ажралмас қисмига айлантирилди. 1995–1996 йилларда кодекс лойиҳаси муҳокамаларида **229-модда** атрафлича кўрилган, миллий ҳуқуқшунос олимлар мазкур институтнинг концептуал асосларини ёритиб, юридик атамаларни аниқлаштирган. Жумладан, профессор И.Расулов ва бошқалар “инсофлилик мезони”ни объектив ва субъектив жиҳатлар мажмуи сифатида таърифлаб, қонуний битим юзасидан

SJIF: 5.051

олди-сотди қилишда тарафларнинг хулқ-атвори одилона стандартлар бўйича баҳоланиши лозимлигини таъкидлаган. 1997 йилда Кодекс кучга киргач, амалиётда унга кенг таянилди. Кейинги йилларда, айниқса 2000-йиллар охири ва 2010-йилларда, бир қатор резонанс мулкый низолар (хусусан, уй-жой хусусида) инсофли эгалловчи институтини янада такомиллаштириш заруратини кўрсатди. Масалан, 2017–2021 йилларда айрим фуқаролар ўз уйи учун тўлиқ пул тўлаб, давлат рўйхатидан ўтказганидан кейин ҳам бошқа даъвогарлар чиқиб, “уйимиз ноқонуний сотилган” дея суд орқали қайтариб олишга муваффақ бўлган ҳолатлар учради. Бундай вазият эътирозларга сабаб бўлди ва давлат раҳбари топшириғи билан қонунчиликка ўзгартиш киритилди: юқорида қайд этилганидек, эндиликда уй-жойни суд қарори билан олиб қўйиш фақат 3 йилгача мумкин бўлиб, муддат ўтгандан кейин фуқарони уйдан маҳрум этиш тақиқланди[43]. Бундан ташқари, 2021 йилда Фуқаролик процессуал кодексига ҳам қўшимча киритилиб, судлар уй-жойга даъво ишларида албатта мулкни инсофли сотиб олган шахснинг ҳуқуқий мақомини ўрганиб, уни аниқлашлари ва даъво қаноатлантирилса, унга тегишли компенсация масаласини ҳам ҳал этишлари шарт қилиб қўйилди[47]. Шу тариқа, инсофли эгалловчи институти Ўзбекистонда тарихи ва замонавий эҳтиёжларидан келиб чиқиб ривожланиб, бугун мулкый муносабатларнинг ажралмас таркибий қисмига айланди.

Хулоса

Тадқиқот натижалари. Юқоридаги тарихий-ҳуқуқий таҳлилдан кўриниб турибдики, инсофли эгалловчи ҳуқуқлари институти асрлар давомида фуқаролик муомаласи барқарорлиги ва адолат тамойилларини мувозанатлаштириш мақсадида ривожланиб келган. Қадимги Римдан бошлаб

замонавий қонунчиликкача бўлган даврда ушбу институт мазмуни ва коидалари етуклашиб борди. Дастлаб мулкдорнинг мутлақ ҳимояси концепцияси илгари сурилган бўлса, кейинчалик фуқаролик муомаласи хавфсизлигини таъминлаш йўлида инсофли эгалловчи манфаатларини инобатга олиш ҳуқуқ тизимларининг муҳим вазифасига айланди. Романо-герман ҳуқуқ оиласида инсофли харидорни ҳимоялашга қаратилган нормалар бирмунча кенг қамровли бўлиб, мулкдорнинг виндикация қилиш ҳуқуқи чекланади ва айрим ҳолларда мулк уни ҳалол сотиб олган шахсда қолиши таъминланади. Англо-саксон тизими эса, тарихий хусусиятларидан келиб чиқиб, кўпроқ мулкдорни асраш позициясида турса-да, замонавий даврда мулкрий реестрлар, суғурта ва бошқа воситалар орқали инсофли эгалловчини билвосита ҳимоя қилиш механизмини шакллантирди. Постсовет давлатлари эса бозор иқтисодиётига ўтиш билан бир вақтда инсофли эгалловчи институтини қайта тиклади ва қонунчиликка киритди. Шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ва суд амалиётида ҳам бу институт ўз ўрнини топди. Ҳозирги шароитда юртимизда мулкрий муносабатлар динамикасини ҳисобга олган ҳолда инсофли эгалловчи ҳуқуқларини янада мустаҳкамлашга қаратилган чоралар кўрилмоқда (уй-жой дахлсизлиги кафолатларини кучайтириш, компенсация тўловлари жорий этиш ва ҳ.к.).

Хулосавий тавсиялар. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, инсофли эгалловчи институти фуқаролик ҳуқуқида мулкдор ва ҳалол харидор манфаатларининг адолатли тартибда мувозанатлашувини таъминлаш учун хизмат қилади. Шу боис қонунчиликда **“инсофлилик” мезонларини аниқлаш** ва уни қўллашнинг бир хил амалиётини йўлга қўйиш жуда муҳим. Масалан, мулкни реестр орқали расмийлаштириб олган шахс маълум вақт

SJIF: 5.051

Ўтгач ундан маҳрум этилиши мумкин эмаслиги қондасини кенгроқ тарғиб қилиш, ҳуқуқни қўлловчи органлар эса уни сўзсиз ижро этишлари керак. Инсофли эгалловчини ҳимоя қилиш орқали **фуқаролик муомаласига ишонч** мустаҳкамланади, инвестициявий муҳит яхшиланади. Шунингдек, қонунчиликда ҳануз етарлича назарда тутилмаган айрим жиҳатлар бўйича (масалан, қозонилган даромадлар ва қилинган харажатларни ўзаро қоплаш механизми, учинчи шахсларнинг инсофлилик презумпциясини аниқлаш) қўшимча нормалар киритиш орқали институтни такомиллаштириш мумкин. Хулоса қилиб айтганда, инсофли эгалловчи ҳуқуқлари институтининг тарихий тараққиётини ўрганиш нафақат назарий жиҳатдан қизиқарли, балки амалий аҳамиятга ҳам эга – у мулкрий низолар ечимини адолатли ташкил этиш, қонунчиликни замон талабига мослаштириш ва мулкдорликни қафолатлашда муҳим ўрин тутди. Ҳуқуқий адабиётларда ва қонун яратувчи ташаббусларда ушбу институтга доир таҳлил ва таклифлар янада чуқурлаштирилиши, халқаро тажрибани инобатга олган ҳолда унинг ижросини таъминлаш механизмлари такомиллаштирилиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. **Азеревич Д.И.** (1887). *Рим хусусий ҳуқуқи тизими*. Қазан: Университет нашриёти. (Викитека орқали: Добросовестный владелецнинг мева-ҳосилларга оид ҳуқуқлари)[\[10\]](#)[\[17\]](#).

2. **Франция Фуқаролик кодекси** (1804, амалдаги таҳрир – 2016 йил). 2276-2279-моддалар (мулкий даъво ва ҳалол эгаллик ҳақида). Légifrance маълумотлар базаси[25][28].

3. **Германия Фуқаролик қонунномаси (BGB)**. §929, §932, §935 (инсофли харидор томонидан мулк ҳуқуқини олиш шароитлари ва истиснолари)[29][31].

4. **Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси** (биринчи қисм, 1996 йил 29 августда қабул қилинган, 1997 йил 1 мартдан кучга кирган). 229-модда – “Мол-мулкни инсофли эгалловчидан талаб қилиб олиш”, 230-модда – “Виндикацияда даромадлар ва харажатлар тўлаш”[1][8].

5. **Президент фармони** (Ўзбекистон Р. Президенти, 24.08.2022 й., ПФ-#?сон). “Мулк ҳуқуқининг дахлсизлигини ишончли ҳимоя қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”. (б) банди – турар-жой бўйича инсофли эгалловчи ҳуқуқлари кафолати[43].

6. **Kun.uz интернет нашри** (16.08.2021). “Жиззахда тадбиркорни сарсон қилган судьяга ҳеч қандай чора кўрилмади”. – Судьялар инсофли эгалловчи қоидаларини билмаслиги ҳақида танқидий мақола[42].

7. **Шумков А.А.** (2021). *Инсофли харидор ҳуқуқларини ҳимоя қилиш (Россия ва хорижий тажриба мисолида)*. “Молодой учёный” журнали, №11(353), 124–127-бетлар[18][23]. (Рус тилида)

8. **Salomons, A.F.** (2009). *Good Faith Acquisition of Movable*. In *Towards a European Civil Code* (4th ed.). Kluwer Law International. (Инглиз тилида, Англия, Франция ва Германия ҳуқуқи қиёсий таҳлили)[33][34].

9. **Покровский И.А.** (1917). *Фуқаролик ҳуқуқининг асосий муаммолари*. Петроград. (Добросовестный приобретатель концепцияси хусусида тарихий-назарий таҳлил).

10. **Mirzayev I.** (2025). *Инсофли эгалловчи тушунчаси ва ашёвий ҳуқуқий муносабатлар тизимида тутган ўрни*. – ТДЮУ илмий мақолалар тўплами. (Ўзбек тилида).

[1] [8] [9] [39] [40] [41]

<https://lex.uz/mact/111189>

[2] [43] [44] [45] Мулк ҳуқуқининг дахлсизлигини ишончли ҳимоя қилиш, мулкий муносабатларга асосиз аралашувга йўл қўймаслик, хусусий мулкнинг капиталлашув даражасини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида

<https://president.uz/uz/lists/view/5459>

[3] Термин - ВЛАДЕНИЕ - Клерк.ру

https://www.klerk.ru/tool/slovar/fin/19028/?srsltid=AfmBOopyWD3UxVFZVc63Dug2gg5fcyCYB_STn60CkPDdNWLJfKnnqSZV

[4] Содержание права собственности - Адвокаты РТ

<https://www.advokatrt116.ru/prava-sobstvennosti/>

[5] [6] [7] [13] [14] [15] [16] Possession (Law) - 1911 Encyclopedia Britannica - StudyLight.org

<https://www.studylight.org/encyclopedias/eng/bri/p/possession-law.html>

[10] [17] Страница:Азаревич Д. И. Система римского права. Т. I (1887).pdf/417 — Викитека

[https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0:%D0%90%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%94._%D0%98._%D0%A1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0_%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0._%D0%A2._I_\(1887\).pdf/417](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0:%D0%90%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%94._%D0%98._%D0%A1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0_%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0._%D0%A2._I_(1887).pdf/417)

[11] 5). Приобретательная давность (usucapio)

<https://studfile.net/preview/5661852/page:23/>

[12] [DOC] Давность владения как способ приобретения право ...

<https://raa.ru/wp-content/uploads/2022/01/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%8B%D1%88%D0%B5%D0%B270.82.docx>

[18] [23] Защита прав добросовестного приобретателя имущества в международной торговле | Статья в журнале «Молодой ученый»

<https://moluch.ru/archive/353/79132>

[19] [20] [21] [35] [36] Market overt - Wikipedia

https://en.wikipedia.org/wiki/Market_overt

[22] [46] (№4) Мақола мундарижаси-ИЭ ҳуқуқларининг тарихий-ҳуқуқий таҳлили.doc

file:///file_00000000036071f4af9feff69af00f50

[24] Диссертация на тему «Институт добросовестного приобретателя в гражданском праве», скачать бесплатно автореферат по специальности ВАК

РФ 12.00.03 - Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право

<https://www.dissercat.com/content/institut-dobrosovestnogo-priobretatelya-v-grazhdanskom-prave>

[25] Going back to the sources of a dogma concerning article 2279 of the ...

<https://researchportal.vub.be/en/publications/en-fait-de-meubles-incorporels-possession-ne-vaut-pas-titre-remon>

[26] [PDF] InDret

https://indret.com/wp-content/uploads/2007/05/249_en.pdf

[27] Article 2279 - Code civil - Légifrance

https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006447951/1804-03-25

[28] [30] [31] [33] [34] [37] [38] (PDF) Good Faith Acquisition of Movable

https://www.researchgate.net/publication/228218863_Good_Faith_Acquisition_of_Movables

[29] [32] Bürgerliches Gesetzbuch | Foreign Law Translations | Texas Law

<https://law.utexas.edu/transnational/foreign-law-translations/german/bgb.php>

[42] Жиззахда тадбиркорни сарсон қилган судьяга ҳеч қандай чора кўрилмади

<https://kun.uz/kr/55482480>

[47] gazeta.uz

<https://www.gazeta.uz/uz/2022/08/24/property-rights/>